

MƏNALI VƏ MƏNA İFADƏ ETMƏYƏN SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Mənalı (və ya mənə ifadə edən) səs əvəzlənmələri elə əvəzlənmələrdir ki, kontekstlə şərtlənir və hansısa qrammatik mənanın yeganə ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Mənalı səs əvəzlənmələri affiks morfoloji ifadə etdiyi eyni funksiyaları yerinə yetirir və morfoloji səviyyəyə aid olur. Mənalı səs əvəzlənmələri ilə bağlı olaraq dilçilik tarixində müxtəlif terminoloji ifadələrin istifadəsinə rast gəlmək olur. Ümumi şəkildə qeyd edək ki, ingilis dilində *sing* ~ *sang* ~ *sung* və *clink* ~ *clank* ~ *chunk* şəklində təzahür edən, qrammatik və ya qeyri-qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edən sait dəyişmələrində ön sıra saitlərin arxa sıra saitlərlə əvəzlənməsi müşahidə olunur. Saitlərin bu şəkildə əvəzlənməsi üçün XIX yüzilliyin əvvəllərində Yakob Qrimm “ablaut” terminini istifadə edir. Bu terminin ekvivalenti olaraq sonralar yunan dilindən tərcümə olunaraq ingiliscəyə uyğunlaşdırılmış *apofoniya* (*apophony*) dövryyəyə daxil edilir. Dilçilik ədəbiyyatında geniş istifadə olunan və yenə də Y.Qrimm tərəfindən adlandırılmış “umlaut” termini *goose* ~ *geese*, *man* ~ *men* və s. kimi sözlərdə qrammatik informasiyanın verilməsində arxa sıra saitlərin ön sıra saitlərlə əvəzlənməsi kimi halların terminoloji ifadəsində istifadə olunur. Həmin termin də analoji olaraq *metafoniya* (*metaphony*) şəklində ingiliscəyə uyğunlaşdırılır. Linqvistik ədəbiyyatda arxa sıra saitlərin ön sıra saitlərlə əvəzlənməsi prosesini *epifoniya* (*epiphony*) adlandıran Rojer Uescot “apofoniya” termininin daha ümumi olduğunu əsas götürərək bütövlükdə sait əvəzlənmələrinin öyrənilməsi üçün ümumi ad kimi “apofonologiya” (*apophonology*) sözünün ağılabatan olduğunu qeyd edir (Wescott, 1970, s. 310).

Mahiyyət etibarilə morfein daxilində qrammatik informasiyanın reallaşmasına xidmət edən mənalı səs əvəzlənməsi kimi apofoniya termini diaxronik dilçilikdə və xüsusilə hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasına həsr olunmuş tədqiqat işlərində daha çox dar mənada işlədilir, yəni konkret sözformanın qrammatik tipi ilə şərtlənsə, onun morfoloji işarələnməsi ilə əlaqədarsə, feil əsaslarında *e ~ o ~ 0* (sıfır) sait əvəzlənmələrinə aid edilir (Melçuk, 2001, s. 329).

Bu halı müşahidə edən tədqiqatçı eyni tipli, lakin yalnız sait səslərin əvəzlənmələrinə aid edilən ablaut termininin də geniş yayıldığını vurğulayır. Digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, İ.Melçuk apofoniya termininə məzmun etibarilə daha ümumi yanaşaraq onu morfoloji cəhətdən mənə kəsb edən bütün səs əvəzlənmələrinə, yəni həm sait, həm də samit səs əvəzlənmələrinə şamil edir.

Mənə ifadə etməyən səs əvəzlənmələri: Yuxarıda qeyd olunan mənalı səs əvəzlənmələrindən fərqli olaraq, mənə ifadə etməyən, yəni boş səs əvəzlənmələrində hansısa semantik yüklənən söhbət getmir. Mənə ifadə etməyən əvəzlənmələr heç bir qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət etmir və yalnız müxtəlif növ sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfoloji proseslərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Məhz mənə ifadə etməyən əvəzlənmələrin təsiri ilə allomorf hadisəsi şərtlənir, onun meydana çıxmasına səbəb olur. Dillərin böyük əksəriyyətində mənə ifadə etməyən əvəzlənmələr mənalı əvəzlənmələrə nisbətən daha çox yayılmışdır. Bu səbəbdən bəzən məhz onlara, yəni mənə ifadə etməyən əvəzlənmələrə “alternasiya” termini şamil edilir, mənalı əvəzlənmələr isə “apofoniyalar” adlandırılır.

Fonetik-fonoloji əvəzlənmələr, yaxud elmi ədəbiyyatda adlandırıldığı kimi avtomatik əvəzlənmələr mənə ifadə etməyən əvəzlənmələrdir. Belə əvəzlənmələrin reallaşması nə sözün morfein tərkibindən, nə də onun qrammatik səciyyəsinə asılıdır. O yalnız fonetik-fonoloji kontekstlə müəyyən olunur ki, buraya da əhatəyə daxil olan səslərin xüsusiyyətləri, fasilə, vurğunun yeri və s. aiddir. Məsələn, bir sıra dillərdə assimilyativ prosesin nəticəsi kimi ortaya çıxan, söz daxilində və söz sonunda kar samitdən əvvəlki mövqedə cingiltili samitin karlaşması, bunun əksi olan, cingiltili samitdən əvvəlki mövqedə kar samitin cingiltiləşməsi, palatallaşma və digər hadisələr bu qəbildən sayıla bilər.

Avtomatik olmayan, yəni fonetik-fonoloji kontekstlə müəyyənəlməyən istənilən mənə ifadə etməyən əvəzlənmələr morfonoloji əvəzlənmələrdir. Belə əvəzlənmələri doğuran amillər müxtəlif ola bilər. Bu amillər morfein sərhədi, sözforma daxilində müəyyən morfein və ya semantik-qrammatik tipli xüsusi morfein olması kimi məsələləri əhatə edir. Morfonoloji əvəzlənmələrdə morfoloji-qrammatik amillə yanaşı, çox zaman fonoloji amil də mühüm rol oynaya bilər. Məsələn, rus dilində *-ся* formantında son saitin düşməsi, əvvələn, həmin morfeinə xas olan xüsusiyyətdir, ikincisi, yalnız saitdən sonrakı mövqedə mümkündür: *рассталась – расстался, осталась – остался* və s. (Veysəlli, 2008, s. 122).

Bütün bunlar iki məsələyə diqqət yetirməyi tələb edir: a) mənə ifadə etməyən əvəzlənmənin fonoloji və morfoloji cəhətdən şərtliliyi, b) mənə ifadə etməyən əvəzlənmənin istiqaməti.

Qeyd olunan səs əvəzlənmələrinin təhlili göstərir ki, onlar fonem və fonem silsilələrinin, eləcə də prosodem komplekslərinin modifikasiyasının (şəklini dəyişməsinin) növlərindən biridir. Ümumi şəkildə səs əvəzlənməsi */x/ => /y/* | *ε* formulu şəklində göstərilir ki, burada */x/* əvəzlənmənin sol, */y/* sağ tərəfi, *ε* isə bu əvəzlənmənin şərtini təmsil edir. Səs əvəzlənmələri işləndiyi mühitə, kontekstə münasibətinə görə iki qrupa bölünür: 1) kontekstdən asılı olmayan əvəzlənmələr; 2) kontekstdən asılı əvəzlənmələr (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2020, s. 144).

Əgər hansısa əvəzlənmənin *ε* şərti boşdursa, o, kontekstdən asılı olmayan əvəzlənmədir. Kontekstdən asılı

¹⁸ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı. E-mail: sadagatabbasova86@gmail.com

olmayan əvəzlənmələr mahiyyət etibarilə məcburi və qeyri-məcburi (fakültativ) ola bilər.

Sol tərəfində yalnız bir elementə malik bütün kontekstdən asılı olmayan (məna ifadə etməyən) əvəzlənmələr fakültativdirlər, çünki onlar məna və kontekst baxımından şərtlənmirlər.

Belə əvəzlənmələrə nümunə olaraq Qafqaz dillərində sözformada *r*, *l* sonor səslərinin düşməsinə göstərmək olar: laz dilində *oxori* ~ *oxoi* “ev”, *girini* ~ *giini* “ulaq” (Abbasova, 2022, s. 102).

Mənasız, kontekstdən asılı olmayan əvəzlənmələr, sol tərəfində ən azı iki elementi varsa, bu zaman qovuşma məcburi də ola bilər. Məsələn, sanskrit dilində belə qaydanın olduğu qeyd edilir.

1) İki müxtəlif sözformaya aid olub, yanaşı işlənən iki eyni və ya yalnız uzunluğa görə fərqlənən sait bir uzun saiddə qovuşur:

na asti iha => *nāstīha* “O burada yoxdur”;

madhu utsarati => *madhūtsarati* “Bal tökülür” (Melçuk, 2000, s. 94).

tasya açvaḥ => *tasyāçvaḥ* “onun atı”,

devī iva => *devīva* “tanrıça kimi”,

su + uktam => *sūktam* “himn”,

pra + āptum => *prāptum* “nail olmaq” (Zalinyak, Sanskrit, s. 806).

2) Qısa və uzun /a/ sonra gələn /e/ və /o/ ilə müvafiq olaraq /ai/ və /au/ diftonqunda qovuşur. Məsələn:

adya eva => *adyaiva* “elə bu gün” (Melçuk, 2000, s. 95)

jīvā eva => *jīvaiva* “canlı kimi (живая-то)” (Zalinyak, Sanskrit, s. 797)

upa + eti => *upaiti* “yaxınlaşır”;

rājā ojasvī => *rājaujasvī* “böyük hökmdar” (Zalinyak, Sanskrit, s. 806-807).

Əgər əvəzlənmənin e şərti boş deyilsə, belə əvəzlənmələr kontekstdən asılı əvəzlənmədir. Kontekstdən asılı olan əvəzlənmələr qrupuna fonoloji və morfonoloji əvəzlənmələr aid edilir. Kontekstin tipindən, yəni əvəzlənmələrin özündə daşdığı informasiyanın tipindən asılı olaraq, fonoloji cəhətdən şərtlənən və morfoloji cəhətdən şərtlənən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir.

Məna ifadə etməyən əvəzlənmələrin istiqaməti: Morfonologiyanın əsas aspektinin morfemlərin fonoloji variativliyi olduğunu qəbul etsək, onda həmin variativliyin istiqamətinin müəyyən edilməsinə diqqət yetirilməlidir. Başqa sözlə desək, morfemin əsas variantının seçilməsi mühüm məsələ olaraq ortaya çıxır. Qeyd edilməlidir ki, deskriptiv dilçiliyin banilərindən biri L.Blumfeld menomini dilinin materialı üzərində morfem variantlarının stratifikasiyana ilk cəhdlərdən birini etməklə, morflardan birini əsas kimi fərqləndirmişdir (Kaseviç, 1986, s. 33).

Yuxarıda göstəriləni kimi, bütün səs əvəzlənmələri, o cümlədən məna ifadə etməyən səs əvəzlənməsi istiqamətlənmiş hadisə xarakteri daşıyır və bu istiqamət əvəzlənmənin sol üzvündən sağ üzvünə yönəlir. Hər hansı iki dil elementindən ibarət olan əvəzlənmənin sol və sağ üzvü arasındakı fərq mühüm xüsusiyyət kimi çıxış edərək əvəzlənmədə üzə çıxan dəyişikliyin istiqamətini göstərir. Dəyişmə prosesinin başlanğıcı sol üzvlə bağlı olduğuna görə, sol üzv çıxış forması və ya ilkin forma kimi qəbul edilir.

Hər bir morfemin çoxsaylı variantları arasından birini çıxış forması və ya ilkin forma kimi fərqləndirməklə, morfonoloji təsviri sistemli şəkildə təqdim etmək olar. Məsələnin bu şəkildə qoyulması ilkin forma və dəyişmənin istiqamətini müəyyən etmək probleminin həllinə işıq sala bilər.

Əvəzlənmələrin istiqamətinin müəyyənəşdirilməsi mühümdür. İstiqamətin müəyyən edilməsi allomorfların hər hansı bir cütü üçün onlardan birinin ilkin forma olaraq seçilməsinə, ikincisinin isə bəzi çevrilmələrlə birincidən alınan kimi təsvir edilməsinə gətirib çıxarır. Əvəzlənmələrin istiqamətini təyin edərkən hansı meyarlara əməl edilməli olduğu məsələsi də kifayət qədər mürəkkəbdir.

Morfem bir sıra variantlarla təmsil olunduqda, onlardan hansı birinin ilkin forma kimi qəbul etməyə və müxtəlif variantlarda dəyişmənin istiqamətini təyin etməyə imkan verən meyarların lazım olduğunu qeyd edən İ.Melçuk bunun həlli yolunu aşağıdakı şəkildə görür: “*Əgər müşahidə olunan fonem münasibətləri onların üzvlərinin (fonoloji və ya morfoloji) kontekstə nisbətən əlavə olaraq paylanması şəkildədirsə, müvafiq əvəzlənmələrin istiqaməti elə seçilməlidir ki, bu paylanma mümkün qədər sadə təsvir edilsin*” (Melçuk, 2000, s. 126).

Mahiyyətinə görə, “daha az mürəkkəb şərt” prinsipini “müxtəliflikdən eyniliyə” prinsipi də adlandırmaq olar. Burada əsaslandırma ondan ibarətdir ki, əvəzlənmənin istiqamətinin bu şəkildə müəyyənəşdirilməsi təsdiq edir ki, müxtəlif seqmentlər müəyyən kontekst və ya şərt daxilində üst-üstə düşür, əks halda eyni kontekstdə bir seqmentin müxtəlif seqmentlərə keçməsinə izah etmək heç də asan olmayacaqdır.

Əvəzlənmələrin təhlilində onların inkişafının iki – konvergent və divergent istiqamətini nəzərə almaq vacibdir. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsipə uyğun gəlir. Fərz edək ki, dildə /x/ ~ /y₁/, /x/ ~ /y₂/, /x/ ~ /y₃/, ..., /x/ ~ /yₙ/ tipli fonem nisbətləri vardır. Bunlara uyğun olan boş (məna ifadə etməyən) əvəzlənmələr ya /y₁/-dən /x/ istiqamətində, ya da /x/-dən /y₁/ istiqamətində ifadə edilə bilər. Birincisi konvergent, ikincisi divergent istiqamətdir (Kazimov, 2010, s. 114).

Nəticə. Morfoloji vasitə kimi təzahür edən bütün səs əvəzlənmələri və morfonoloji əvəzlənmələr özlərinin tərkibi, morfoloji cəhətdən şərtlənməsi, məhsuldarlığı və funksiyaları baxımından səciyyələndirilə bilər. Morfem qovşağında baş verən əvəzlənmələr ən mürəkkəb əvəzlənmələr hesab oluna bilər. Səs əvəzlənmələri onların sait və ya samit dəyişikliyi sinfinə aidiyyəti baxımından nəzərdən keçirilə bilər, çünki bu xüsusiyyətlər öyrənilən dilin ümumi xarakterini qiymətləndirmək üçün vacibdir.

Səs əvəzlənmələrinin əsas qrupları kimi qəbul etdiyimiz substitusiya, qısalma, genişlənmə və metatetik əvəzlənmələrinin iyerarxiyasını aşağıdakı şəkildə təqdim etmək olar: *substitusiya* > *qısalma* > *genişlənmə* > *metatetik əvəzlənmə*. Belə iyerarxiya münasibət onların təbiətindən irəli gəlir. İyerarxiyanın ən yuxarı səviyyəsində qərarlaşan substitusiyalar dünya dillərində ən geniş müxtəlifliklə təzahür edir, geniş yayılmış və böyük sayda xüsusi qruplara malikdirlər. Substitusiyaların dil sistemindəki xüsusi çəkisi də bu cəhətdən böyükdür. Qısaltmaların ifadə imkanları daha məhdud və sistemdəki xüsusi çəkisi daha azdır. Genişlənmələr qısaltmalara nisbətən daha məhdud, metatetik əvəzlənmələr isə iyerarxiya cərgəsinin son pilləsi olmaq etibarilə ən məhdud olanıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova, S. (2022). Bəzi dillərdə xətti və ya seqment səs əvəzlənmələrinin tipləri. *İpək Yolu*, No1, s. 101-106.
2. Adilov, M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil.
3. Hacıyeva, A. (2007). Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı: Nurlan.
4. Kazımov, Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan.
5. Wescott, R. W. Types of Vowel Alternation in English // *Word*, 1970, Vol. 26, Iss. 3, pp. 309-343, // <https://doi.org/10.1080/00437956.1970.11435602>
6. Yadigar, F. (1993). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif.
7. Зализняк А.А. Грамматический очерк санскрита. // http://sanskrt.org/wp-content/uploads/2018/01/%D0%97%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D1%8F%D0%BA_ocherk_sanskrita.pdf - Accessed: 20.08.2021.
8. Касевич В. Б. (1986). Морфология. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
9. Мельчук, И. А. (2000). Курс общей морфологии. Москва - Вена: Языки русской культуры.
10. Veyssəlli F. Y. (2008). Struktur dilçiliyin əsasları, *Studia philologica*. II. – Bakı: Mütərcim.

Açar sözlər: Mürəkkəb dil vahidləri, nitq səsləri, müxtəlif dillər, qrammatik forma, semantik əvəzlənmələr

Keywords: Complex language units, speech sounds, different languages, grammatical form, semantic substitutions, s

Ключевые слова: сложные языковые единицы, звуки речи, разные языки, грамматическая форма, семантические замены.

Xülasə

Mürəkkəb dil vahidlərinin tərkibindəki nitq səsləri müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik formaların və ya söz köklərinin əmələ gəlməsində bir-birini əvəz edərək dəyişirlər. Bu cür dəyişmələr və ya səs əvəzlənmələri sözün kökündəki sailləri, sözün kökündəki son samitləri, müxtəlif nitq hissələrini əmələ gətirən affikslərin (xüsusilə suffiks və prefikslərin) son samitlərini və s. əhatə edir. Səs əvəzlənmələri morfonoloji kontekstdə müəyyən semantik yük daşıma qabiliyyətinə malikdirlər.

Dilçilik ədəbiyyatında semantik yük daşımından və daşımamasından asılı olaraq mənalı və məna ifadə etməyən səs əvəzlənmələri fərqləndirilir.

Bu məqaləmizdə söz və ya sözformada ortaya çıxan semantik yükə nisbətə səs əvəzlənmələrindən, yəni məna ifadə edən (mənalı) və məna ifadə etməyən (boş) səs əvəzlənmələrindən bəhs ediləcək, məna ifadə etməyən əvəzlənmələrin fonoloji və morfoloji cəhətdən şərtlənməsi, bu tiptən olan əvəzlənmələrin istiqaməti, əvəzlənmələrin iyerarxiyası kimi məsələlər araşdırılacaq.

Semantic characteristics of meaningful and non-meaningful sound substitutions

Summary

Speech sounds in the composition of complex language units change by replacing each other in the formation of different grammatical forms or word roots in different languages. Such changes or sound replacements include vowels in the root of the word, final consonants in the root of the word, final consonants of affixes (especially suffixes and prefixes) forming various parts of speech, etc. Sound substitutions have the ability to carry a certain semantic load in the morpho-phonological context.

In the literature of linguistics, meaningful and non-meaningful sound substitutions are distinguished, depending on whether they carry a semantic load or not.

In this article, we will talk about sound substitutions in relation to the semantic load appearing in a word or phrase, that is, sound substitutions that express meaning (meaningful) and voice substitutions that do not express meaning (empty), the phonological and morphological conditioning of substitutions that do not express meaning, the direction of substitutions of this type.

Семантическая характеристика значимых и незначимых звуковых замен

Резюме

Звуки речи в составе сложных языковых единиц изменяются, сменяя друг друга при образовании разных грамматических форм или корней слов в разных языках. К таким изменениям или заменам звуков относятся гласные в корне слова, конечные согласные в корне слова, конечные согласные аффиксов (особенно суффиксов и приставок), образующих различные части речи, и т. д. Крышки. Звуковые замены обладают способностью нести определенную смысловую нагрузку в морфонологическом контексте.

В лингвистической литературе различают осмысленные и бессмысленные звуковые замены в зависимости от того, несут ли они смысловую нагрузку или нет.

В данной статье речь пойдет о звуковых заменах применительно к смысловой нагрузке, появляющейся в слове или словосочетании, то есть о звуковых заменах, выражающих значение (содержательные) и голосовых заменах, не выражающих значения (пустые), фонологическом и морфологическом. обусловленность замен, не выражающих смысла, направление замен этого типа, будут исследованы такие вопросы, как иерархия замен.

RÖYÇİ: dos. E.Vəliyeva